

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Невербальна психодіагностика»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**за темою - Експресія обличчя і погляд як динамічні компоненти зовнішнього Я
особистості**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.
2. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Поняття про експресію обличчя та її дослідження.
2. Експресія обличчя: типи невербальних сигналів.
3. Нейро-культурна теорія емоцій. Культурно обумовлені правила прояву емоційних переживань у міміці.
4. Мімічні «формули» універсальних емоцій.

Рекомендована література.

1. Васюк К., Боженко В. Діагностика емоційних проявів за невербальними ознаками під час продукування зумисних неправдивих висловлювань. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2021. Випуск 8. С. 20–26
2. Виговський О. Навіщо виявляти обдарованість : концептуальні засади діагностики обдарованості на ранніх етапах її розвитку / Директору школи, ліцею, гімназії. 2011. № 4. С. 57—60.
3. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. К. : Академвидав, 2013. 464 с.
4. Екман П. Теорія брехні / Пер. з англ. К. : КМ Publishing, 2012. 320 с.: іл.
5. Корольова К. Діагностування рівня особистісного розвитку з урахуванням вікового фактора. Соціальна психологія. 2018. № 118-123.
6. Корольчук М. С. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук. К. : Ніка Центр, 2017. 400 с.
7. Малкова Т.М. Візуальна психодіагностика. Київ: Державний університет телекомунікацій, 2018. 132 с.
8. Хміляр О. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості : [монографія]. К.: ТОВ «Контекст Україна», 2016. 380 с.
9. Харцій О. М. Візуальна психодіагностика : навч. Посібник Львів: Магнолія. 2018. 223

Текст лекції

Питання 1. Поняття про експресію обличчя та її дослідження.

Обличчя є своєрідним екраном, на якому з більшою або меншою повнотою відображається динаміка актуальних переживань людини. Завдяки цьому особа виконує сигнальну і регулятивну функції, виступаючи як один з каналів невербальної комунікації. Останніми роками невербальна, зокрема мімічна, поведінка людини стала предметом інтенсивного експериментального дослідження. П. Екманом і К. Ізардом були описані мімічні інваріанти первинних, або базових, емоцій (радість, горе, огида-презирство, здивування, гнів, страх) і виділено три автономні зони особи: область лоба і брів, область очей (очі, віка, підстава носа) і нижня частина лиця (ніс, щоки, рот, щелепи, підборіддя).

Перші спроби створення методики для визначення умінь розпізнавати емоції по лицьовій експресії були зроблені Е. Борінгом і Е. Тітченером, що використовували схематичні малюнки, створені в 1859 році німецьким анатомом Т. Підерітом. Вони створили взаємозамінні зображення окремих частин лиця і, комбінуючи їх, отримали

360 схем мімічного виразу, які пред'являлися випробовуваним. Проте відсоток правильних відповідей при розпізнаванні різних емоцій був невисокий - від 26 до 57 %. У 1970-х роках в Каліфорнійському університеті П. Екманом і ін. розроблений метод, що отримав скорочену назву FAST {Facial Affect Scoring Technique). Тест має атлас фотоеталонів лицьової експресії для кожної з шести емоцій: гніву, страху, печалі, огиди, здивування, радості. Фотоеталон для кожної емоції представлений трьома фотографіями для трьох рівнів особи: для бровей-лба, очей-вік і нижньої частини лиця. Представлені також варіанти з урахуванням різної орієнтації голови і напрямку погляду. Випробовуваний шукає схожість емоції з одним з фотоеталонів подібно до свідка, що бере участь в складанні фоторобота злочинця.

CARAT - методика, розроблена Р. Бак будується на пред'явленні слайдів, на яких відображена реакція людини, що розглядає різні за змістом сцени з навколишнього життя. Випробовуваний повинен розпізнати, розглядаючи слайд, яку сцену спостерігає людина. У іншому тесті, що складається з 30 коротких фрагментів спілкування представників різних професій (вчителів і учнів, психотерапевтів і клієнтів, лікарів і пацієнтів), випробовуваний повинен визначити, які емоції випробовують зображені люди, вибрати їх позначення з п'яти можливих.

Тест PONS («профіль невербальної чутливості») включає 220 фрагментів поведінки, представленої в різних елементах експресії (тільки поза, тільки вираз обличчя і т. д.). Випробовуваний повинен вибрати з двох запропонованих визначень тільки одне, що відноситься до спостережуваного фрагмента експресивної поведінки людини. Випробовуваний повинен визначити міру прихильності між людьми, зафіксувати прояв ревності і так далі. Недоліком тесту є висока невизначеність критеріїв оцінки.

Використовуючи можливості даного тесту, Д. Арчер (D. Archer, R. Akert, 1984) створює тест 5/т(ситуативно-інтерактивні завдання), який відрізняється від попередніх методик тим, що як демонстраційний матеріал застосовуються відеозаписи побутових сцен і знайдені чіткі критерії адекватності їх розуміння. Наприклад, випробовуваний повинен проглянути відеозапис взаємодії 2-4 чоловік і відповісти на питання про модальність їх відносин. Пізніше розробляється тест IPT {Interpersonal Percersion Task - завдання по міжособовому сприйняттю), який схожий з попереднім, але вдосконалений в технічному відношенні. У нім пред'являється динамічна, спонтанна експресивна поведінка людей різного віку, представлена цілісно.

Для визначення здатності розпізнавання емоцій по лицьовій експресії розроблений також тест FMST(The Facial Meaning Sensitive Test) - Г. Дейл (G. Dale, 1992).

Дослідження показали, що представлена невербальна поведінка сприймається точніше, ніж природне, спонтанне. Експресія особи, зображена актором, розпізнається точніше, ніж зображена непрофесіоналом. Динамічні зображення невербальної поведінки (кіно-відеофільми) інтерпретуються успішнішим, ніж статичні (фото, схема). Адекватність розуміння по цілісній експресії особи значно вища, ніж по окремих його фрагментах.

В. А. Лабунською був розроблений метод «вербальної фіксації ознак експресії емоційних станів». Цей метод представляє модифікований варіант методу мовного портрету, широко вживаного психологами в області соціальної перцепції. Від учасника дослідження, що виконує завдання за цією методикою, потрібний опис

самих різних особливостей іншої людини. Перед випробовуванням ставиться завдання описати експресивні ознаки шести емоційних станів: радості, гніву, огиди, страху, здивування, страждання. Потрібно назвати ті експресивні ознаки, на які він орієнтується при пізнанні емоційних станів іншої людини.

Як відзначає Лабунська, аналіз експресивної поведінки не завжди здійснюється цілеспрямовано, а виявлення ознак - усвідомлено. Тому для уточнення особливостей пізнання експресивної поведінки представляє інтерес вивчення еталонів за допомогою таких методів, як моторна, кінестетична імітації експресивної поведінки або графічне зображення експресії. Хоча моторна імітація експресивної поведінки як спосіб екстеріоризації еталону природніша, вона насилу піддається аналізу. Тому і в цьому випадку дослідник вимушений удаватися до перекладу мови рухів вербальною мовою з метою аналізу кінестетичних еталонів психічних станів.

У зв'язку з цим в цілях діагностики еталонів експресивної поведінки Лабунською був розроблений метод «графічної фіксації ознак експресії емоційних станів». Даний метод - це також переклад експресивної поведінки мовою образів. Проте в цьому випадку не зникає спонтанність в екстеріоризації еталонів, а дослідник має можливість неодноразово звертатися до зафіксованого образу, порівнювати, визначати конкретні ознаки і інваріантні поєднання експресивної поведінки.

В основі цього методу лежить прийом вільного графічного асоціювання - піктограма. Вибір цього методу визначався тим, що піктограма близька по своїх зовнішніх характеристиках зображенням експресії станів (піктограма - це теж зображення експресії), що пред'являються для пізнання, а також тим, що «піктограма» формується і актуалізується спонтанно, що до певної міри відповідає природі формування і актуалізації соціально-психологічних еталонів.

У експерименті випробовуванням пред'являється набір слів, значення і сенс яких їм необхідно зобразити графічно. У набір слів входить шість контрольних, таких, що позначають емоційні стани: радість, гнів, здивування, огида, страждання, страх. Слова зачитуються з інтервалом 10 секунд. Дефіцит часу (короткі тимчасові інтервали між поняттями, що пред'являються) спонукає зображати образи, що раніше сформувалися, актуалізувати готові схеми і зв'язки і співвідносити їх згодом з названими поняттями. Не виключено, що «зображення» психічного стану не включатиме елементи експресії. Наприклад, у відповідь на слово «радість» може бути зображене сонце. Проте такого роду графічне асоціювання може свідчити про відсутність чіткого зв'язку між психічними явищами і їх зовнішніми проявами, про те, що ще не склався соціально-перцептивний еталон. У тому випадку, коли графічний образ будується на включенні елементів експресивної поведінки, його можна розглядати як екстеріоризований соціально-перцептивний еталон, а виділену систему ознак - як симптомокомплекс, на основі якого здійснюється пізнання психічних станів. Експеримент носить індивідуальний характер. За одиницю аналізу графічних зображень експресії «піктограм» прийнята експресивна ознака, як і при аналізі вербальних портретів експресії.

Лабунська, вважає, що застосування в дослідженні двох методів (вербальній і графічній фіксації ознак експресії) з однією і тією ж метою (визначити еталони експресії станів) обумовлене тим, що кожен метод дозволяє отримати дані, які не тільки доповнюють один одного, але і уточнюють, розширюють наші уявлення про еталони експресії станів. У вербальному описі фіксуються тільки ті ознаки, які усвідомлюються суб'єктом. Проте в еталон входять не тільки свідомо виділені ознаки,

але також і ті, які суб'єктом не завжди усвідомлюються. Тому метод графічної фіксації ознак експресії має ряд переваг перед вербальною фіксацією ознак, а саме людина може зобразити те, що важко піддається вербалізації, в піктограмі легко зафіксувати відношення між певними ознаками експресії. В той же час метод піктограм має істотний недолік: успішність виконання завдання по цій методиці залежить багато в чому від художніх здібностей людини. Виконання ж завдання по методиці вербального опису експресії станів не вимагає від людини реалізації спеціальних здібностей, оскільки опис властивостей і якостей іншої людини - це повсякденне соціально-перцептивне завдання.

Крім того, що методи вербальної і графічної фіксації по-різному розкривають зміст еталонів експресії, вони як способи актуалізації цих еталонів відповідають різним рівням психічної діяльності суб'єкта (словеснологічеському і образному).

Так, графічний еталон радості - це «усмішка» (100 % випадків). Для здивування характерне зображення брів, око, рота - «брови підняті вгору, очі прочинені, рот розкритий». Причому в одних малюнках зображається тільки верхня частина лиця (60 %), в інших фіксується також нижня частина лиця (40 %). Це свідчить про виборче відношення до мімічних ознак здивування.

Стан презирства зображався не так успішно, як інші. Експресивна поведінка в стані презирства складна. Його особливість в тому, що воно включає ознаки, які можуть входити в структуру інших станів і створюють картину презирства тільки у взаємозв'язку, що, природно, утрудняє графічне зображення.

Проте малюнки, на яких було виділено особливе положення рота (куточки губ опущені вниз), пізнавалися випробовуваними як презирство, що зображає експресію. Ця ознака увійшла до всіх еталонів.

Графічний еталон страждання представлений, головним чином, особливим положенням брів і рота - «внутрішні кінці брів підняті вгору, куточки рота опущені вниз». Графічна схема відповідає описаним в літературі елементам експресивної поведінки в стані страждання.

Графічний еталон експресії страху представлений особливим положенням і співвідношенням очей і рота - рот відкритий, очі широко розкриті. Ці ознаки випробовуваними гіперболізувалися. Ті випробовувані, які удавалися до крайніх форм гіперболізування цих ознак, в процесі пізнання малюнка позначали його як «жах». Цей факт указує на диференційоване відношення до елементів експресії за принципом інтенсивності їх прояву і одночасно підтверджує висновок про наявність континууму виразів для певного типу станів із збереженням основних стрижньових ознак.

Графічні еталони експресії гніву представлені особливим положенням лінії брів (брови зведені до перенісся), ліній рота (куточки губ опущені, рот прочинений), також зображаються вертикальні складки на лобі. Таким чином, на рівні графічної фіксації зображаються ті ж елементи експресивної поведінки, що і в «вербальних еталонах».

Збіг експресивних ознак, найчастіше описуваних випробовуваними і зображених в піктограмах, привело Лабунську до висновку, що саме ці ознаки є необхідними для пізнання стану по його експресії, а вміння суб'єкта виділити такі ознаки (зафіксувати їх на вербальному або графічному рівні) може послужити заставою успішного пізнання станів по їх виразу в реальному спілкуванні. Справедливість цього висновку була доведена Лабунською в серії досліджень по

зіставленню успішності пізнання виразів обличчя з типом «вербального еталону» і показниками графічної фіксації еталонів експресії.

Слідуює, проте, враховувати зауваження П. М. Якобсона (1958), що вирази, що всякого роду схематизували, хоча і дають уявлення про деякі закономірності сприйняття експресії, все ж таки не є засобом розкриття реального багатства «мови» виразності живого обличчя людини.

Для вивчення розпізнавання емоцій на обличчях немовлят батьками Р. Емде і К. Ізард розробили методику / FEEL PICTURES. Вона є буклетом, що складається з 30 кольорових фотографій дітей у віці 1 року, що показують їх обличчя і плечі. На фотографіях представлені особи дітей в природній обстановці, що відображають як одну певну емоцію, так і змішані емоції.

Випробовуванням пропонується подивитися на фотографію і написати в бланку для відповідей найбільш ясну емоцію, яку, на їх думку, випробовує дитина. Після цього випробовуваного просять відзначити на просторовій шкалі ту крапку на перетині шкал «емоційне збудження» і «знак емоції», яка найбільш відповідає емоційному стану дитини. Просторова шкала включає бали від - 4 до +4. Якщо випробовуваний випробовує великі утруднення у вербальному визначенні емоцій, зображеною на фотографії, випробовуваному дається список емоцій. Словесні відповіді випробовуваних класифікується по наступних категоріях: 1) здивування, 2) інтерес, 3) радість, 4) задоволення, 5) пасивність (відчуженість), 6) печаль (смуток), 7) боязкість (соромливість), 8) сором-провина, 9) огида, 10) гнів, 11) горе (дістресс), 12) страх. До категорії «інші» віднесені відповіді типу «голодний», «у поганому настрої», «чарівний».

Ще однієї, але мало вивченою підструктурою кінесици, є рухи очей або, як прийнято називати, «контакт очей». Способи обміну поглядом у момент бесіди, організація візуального контакту у кожному окремому випадку - час фіксації погляду на партнерові, частота фіксації - широко використовуються при дослідженні так званої атмосфери інтимності в міжособовому спілкуванні, взаємних установок осіб, що спілкуються. На якість оцінок візуального контакту впливає цілий ряд чинників: кут між віссю спілкування партнерів і віссю «спостережуваній - спостерігач», положення голови спостережуваного, рух очних яблук. Є дані, що спостерігач в своїх оцінках спирається на положення зіниці у видимій частині ока.

Систематичне дослідження проблеми контакту очей почалося Р. Ексланом і М. Аргайлом. Саме цими авторами було встановлено, що напрям погляду в спілкуванні залежить від його фіксації в спілкуванні, від змісту спілкування, від індивідуальних відмінностей, від характеру взаємин і від передуючого розвитку цих взаємин. Леонтьєв, підводячи підсумки огляду досліджень контакту очей, підкреслює значущість не стільки статичних параметрів орієнтування, скільки їх зміни: чи часто дивиться співбесідник в очі іншому - менш важливо, ніж те, що він перестає це робити або, навпаки, починає. На якій відстані люди розмовляють - менш істотно в порівнянні з тим, що вони по ходу бесіди зближуються або віддаляються.

Х. Міккін приводить наступний перелік функцій візуального контакту інформаційний пошук (у цих цілях той, що говорить дивиться на того, що слухає в кінці кожної репліки і в опорних пунктах повідомлення, а що слухає - на того, що говорить); 2) сповіщення про звільнення каналу зв'язку; 3) прагнення приховувати або виставляти своє «Я»; 4) встановлення і підтримка соціальної взаємодії (наприклад, швидкі короткі погляди, що повторюються, дозволяють встановити

первинний контакт для подальшої комунікації); 5) підтримка стабільного рівня психологічної близькості.

Питання 2. Експресія обличчя: типи невербальних сигналів

Найбільш виразним засобом невербального спілкування є, мабуть, міміка [1; 2; 5]. З'ясування ролі міміки як засобу спілкування припускає вивчення її еволюційно-біологічних, соціально-культурних і нейрофізіологічних аспектів.

Серед учених, що вивчають комунікативне значення мімічних проявів, найбільш відомими є П. Екман, У. Фрізен, К. Ізард, Р. Бердвістл. На думку Екмана і Фрізена, емоційні переживання виражаються головним чином в експресії обличчя, тому одним із завдань є визначення експресивних еквівалентів різних емоцій. Ці дослідники направили свої зусилля на розробку об'єктивного методу оцінки експресії обличчя. Проаналізувавши помилки, що допускаються спостерігачами при оцінці емоції по експресії обличчя, вони дійшли висновку, що експресивні прояви є багатозначною і багатосигнальною системою. У своїх оцінках спостерігачі можуть орієнтуватися, по-перше, не на ту систему сигналів, а по-друге, можуть не зуміти відрізнити сигнали, що говорять про емоційний стан, від сигналів іншого роду. Екман і Фрізен виділили три типи сигналів, що отримуються при сприйнятті обличчя: статичні (найбільш постійні особливості обличчя: його форма і конструкція, особливості хрящів, жирові складки; форма, розмір і розташування окремих частин лица - брів, очей, носа, рота, колір шкіри), менш статичні (ті зміни в зовнішньому вигляді, які відбуваються поступово з часом, наприклад такі, як характерні для обличчя окремої людини складки і зморшки, зміна тону м'язів обличчя - словом, ті зміни, які відбуваються з віком, головним чином в період зрілості) і короткочасні (такі, наприклад, як підняття брів). Короткочасні сигнали викликаються рухами лицевих м'язів, що призводить до тимчасової зміни виразу обличчя, - зрушенням в розташуванні окремих частин лица, зміні їх форми і появи зморшок. Тривалість цих змін вимірюється секундами або частками секунди.

Усі три типи лицевих сигналів можуть змінюватися або маскуватися людиною, хоча статичні і менш статичні сигнали змінити важко. Проте і їх можна змінити: за допомогою зачіски, яка може приховати істинну висоту чола або прикрити незгладимі зморшки. Для цих цілей може бути використана косметика, окуляри, борода і як крайній засіб - пластична хірургія. Короткочасні лицеві сигнали можуть бути змінені або приховані за допомогою гальмування лицевих м'язів, маскуванню одного виразу за допомогою іншого або приховування частини обличчя. Таким чином, спостерігач може бути введенний в оману, випадково або навмисно, при сприйнятті усіх трьох типів сигналів.

Обличчя є не лише системою багатосигнальною, але і системою багатозначною. Це означає, що по обличчю ми можемо робити, окрім висновків про емоційний стан, висновки про настрій, стосунки, характер, інтелект, міру привабливості, статеву і расову приналежність і так далі. В якості об'єкту дослідження П. Екман та У. Фрізен виділили тільки один тип сигналів - короткочасні, що несуть інформацію про емоційні переживання. Але хоча інформація про емоційний стан не передається за допомогою статичних і менш статичних сигналів, останні можуть впливати на її інтерпретацію. Так, якщо короткочасні сигнали говорять про те, що людина переживає гнів, розуміння її емоційного стану в цілому - причин гніву, можливих вчинків і іншого - залежатиме від інформації, що надається двома іншими типами

сигналів: інформації про її вік, статеву приналежність, темперамент, характер [3; 4; 6].

Усередині класу короточасних сигналів Екман і Фрізен виділили, окрім тих, що сигналізують про емоції, сигнали-символи або «емблеми». Ці сигнали можуть бути еквівалентами слова або фрази: так, підморгування може виражати згоду або загравання, а підняті брови без зміни виразу іншої частини лиця - питання. Мімічні символи емоцій («емблеми емоцій») схожі з виразними проявами емоцій, проте спостерігач легко відрізняє їх від справжніх переживань. Так, одне з умовних виразів відрази - морщення носа - є тільки частиною його повного мімічного прояву. Короточасні лицьові сигнали можуть використовуватися і для підкреслення окремих місць в мові, позначенні пауз і іншого - на кшталт того, як це робиться руками. Окрім цих сигналів існують і інші різновиди короточасних сигналів: гримасування, кривляння, передражнявання; рухи, що викликаються мовою; такі прояви як покусування і облизування губ і таке інше. Ці сигнали не пов'язані з вираженням емоцій і зазвичай не змішуються з ними. Що стосується висновків про стосунки, настанови, моральні якості, інтелект і властивості особистості, що робляться по обличчю, то невідомо ні те, наскільки ці судження точні і універсальні, ні те, на які системи сигналів орієнтується спостерігач. Хоча, ймовірно, і існує значна згода між спостерігачами відносно оцінки по обличчю статі, національної приналежності, віку, ознаки обличчя, що лежать в основі таких суджень, точно не визначені.

Важливими ознаками короточасних сигналів, що виражають емоційний стан, є також їх тривалість і характер виникнення - мимовільний або контрольований. Мікроекспресивними називаються сигнали, тривалість яких вимірюється частками секунди. Більшість спостерігачів не здатна помітити такі сигнали і дати їм оцінку. Ці мікрорухи інформативні для оцінки емоційного стану у випадках його маскування. Тривалість макроекспресивних сигналів не перевищує двох-трьох секунд. Макроекспресія - найбільш звичайна форма природного вираження емоцій. Тривалість експресії при дуже інтенсивному переживанні може досягати п'яти-десяти секунд. У цих випадках емоція, окрім міміки, виражається в крику, сміху, словах - навіть будучи не видимою, вона може бути почута. У більшій частині випадків тривале збереження певного виразу говорить про його штучність. Таке «перегравання» може служити також для надання справжньому переживанню характеру нарочитості, якщо людина побоюється негативної оцінки [3-7].

В результаті Екман і Фрізен виділили ряд значимих для вираження емоцій ознак, а саме для таких емоцій як радість, печаль (горе), гнів, страх, здивування і відрази. Пред'являючи випробовуваним фотографії обличчя психічно хворих, зроблених при госпіталізації і напередодні виписки, фотографії обличчя психіатрів-практикантів, що були піддані стресовим впливам під час бесіди, фільмів, що демонстрували різні мімічні вирази, а також фотографії, що фіксували спроби довільного вираження емоцій, Екман і Фрізен дійшли висновку про те, що судження випробовуваних відносно загального характеру зображених переживань як приємних або неприємних досить точні і узгоджені. На основі ряду експериментів було доведено, що вказані емоції виражаються і оцінюються однаково, незалежно від соціально-культурних особливостей спостерігачів. Проте причини, що викликають одну і ту ж емоцію, у представників різних спільнот різні, як і правила контролю виразів емоцій і поведінки, що викликається одним і тим же переживанням. У одному з експериментів випробовуваним із США, Бразилії, Японії, острова Борнео і Нової

Гвінеї пред'являлися фотографії осіб, що демонстрували міміку, характерну для переживання шести основних емоцій. До кожної фотографії додавався список з назв цих емоцій (деякі назви передавалися фразами, оскільки не в усіх мовах були відповідні англійській еквіваленти). Виявилося, що розпізнавання емоцій по експресії обличчя було схожим в усіх групах випробовуваних, але у представників розвиненіших суспільств узгодженість і точність упізнання були вищі. Цей факт автори пояснили наявністю мовних бар'єрів і незнайомством з подібного роду завданнями в менш розвинених суспільствах. Аналогічні результати були отримані К. Ізардом [3; 4; 6; 7].

Питання 3. Нейро-культурна теорія емоцій. Культурно обумовлені правила прояву емоційних переживань у міміці

Експресивне вираження емоцій запрограмоване генетично і здійснюється за допомогою специфічної для кожної емоції мозкової програми. Кожна емоція має свою власну характеристику - просторово-часову форму вираження. Емоційний стан може бути виражений за допомогою ряду різних вихідних модальностей, але в кожній вихідній модальності є загальний динамічний чинник, визначений специфічною для цієї емоції мозковою програмою. Тому байдуже, як виражається емоція: за допомогою руки, ноги або тону голосу (подібно до того, як основні риси почерку зберігаються при писанні будь-якою частиною тіла). Вибір початкової модальності визначається культурними чинниками, а «чиста», генетично визначена форма вираження може контролюватися довільно - одні прояви можуть пригнічуватися, а інші посилюватися. Цей контроль тісно пов'язаний з існуючими у даному суспільстві неписаними правилами контролю експресії обличчя (display rules): так, згідно з традиціями американського суспільства, чоловіки мають придушувати прояви страху, а жінки (особливо незаміжні) - гніву.

Питання 4. Мімічні «формули» універсальних емоцій

Зазвичай, найбільшу увагу при спілкуванні люди приділяють словам. Слово легко зафіксувати і відтворити. Водночас велику увагу люди приділяють обличчю. Обличчя сприймається як візитка людини і як екран, на який проєціюються її емоції та почуття. Частиною м'язів обличчя переважна більшість людей керувати не здатна (це так звані «достовірні» м'язи), а частиною - здатна. Достовірні м'язи обличчя розташовані переважно у зоні «чоло-брова-основа носа» та «очі: верхні та нижні повіки». При маскуванні та нейтралізації емоцій саме в цих зонах відбувається «витік» справжніх переживань, а при симуляції спостерігається відсутність мімічних змін, характерних для відповідних емоцій. Докладно вивченими є мімічні прояви так званих універсальних або фундаментальних емоцій, до яких належать страх, радість, гнів, горе (сум, печаль), здивування, відраза, презирство [3; 4; 6], а за деякими іншими даними - ще сором та інтерес [7]. Завдяки крос-культурним дослідженням (тобто дослідженням, проведеним в різних країнах - США, Німеччині, Японії, Новій Гвінеї, о. Борнео і т.д.) було встановлено, що неконтрольовані прояви цих емоцій є однаковими у всіх людей і розпізнаються усіма людьми однаково. Здається таких емоцій дуже мало, але насправді це не так, якщо прийняти до уваги градації їх інтенсивності. Так, гнів варіює від легкого роздратування до шаленої люті, страх - від тривоги до жаху, радість - від задоволення до щастя і т.д. Якщо ж врахувати, що існують змішані переживання (наприклад, гнів-радість або страх-відраза-печаль і таке інше), то коло емоцій, які можна розпізнати з стовідсотковою точністю, значно розшириться. При переживанні цих емоцій спостерігаються типові зміни у міміці

(наступні описи стосуються неконтрольованих переживань великої інтенсивності). Ці описи включають посилання на необхідні та достатні для розпізнання певної емоції прояви. «Формули» мімічних виразів емоцій запозичені з робіт П. Екмана та У. Фрізена, які для зручності опису цих проявів умовно поділили обличчя на три зони: зона «чоло-брови», зона «основа носа- верхні та нижні повіки-очі»; «ніс-щоки-рот-підборіддя» [4; 6].

В якості прикладів неконтрольованих мімічних виразів універсальних емоцій наведемо фотозображення відповідних виразів обличчя Джона (співробітника лабораторії взаємодії людей Каліфорнійського університету в Сан-Франціско, яку довгі роки очолював П. Екман) та Патріції (дружини одного зі співробітників лабораторії Екмана, професійної актриси). На рис. 5.1 та рис. 5.2 представлені обличчя цих двох людей, які знаходяться у стані спокою.

Рис. 5.1 та 5.2 Стан спокою

Опис мімічних проявів *гніву* включає вказівки на експресивні прояви обов'язково в усіх трьох умовних зонах обличчя - інакше міміка гніву інтерпретується, як показали дослідження, неоднозначно:

- брови зведені та опущені;
- між бровами - вертикальні зморшки;
- нижні повіки напружені і можуть бути: а) підняті; б) лишитися без змін (відносно виразу спокою);
- верхні повіки напружені і можуть: а) не змінити свого положення; б) опуститися внаслідок опущення брів;
- очі нерухомі і можуть здаватися витріщеними;
- губи можуть заходитися в будь-якому з двох положень: а) можуть бути міцно стулені, причому кутики рота можуть бути випрямлені або опущені донизу; б) можуть бути напружені і розтулені так, що рот здається квадратоподібним;
- ніздрі можуть бути розширені, однак ця ознака не є суттєвою, оскільки таке розширення ніздрів може спостерігатися і при печалі.

Рис. 5.3. Повна експресія гніву

На рис. 5.5 представлений варіант міміки гніву з відкритим ротом (гнів, який виражається у словах або у крику).

Рис. 5.5. Повна експресія гніву (комбіноване фото)

Переживання будь-якої емоції може варіювати за інтенсивністю або силою: воно може бути дуже сильним, сильним, помірним, слабким. На рис. 5.6 представлена повна експресія слабого або контрольованого гніву.

Ознаки гніву слабкі, але оскільки вони представлені у всіх трьох зонах обличчя, розпізнання цього виразу обличчя як мімічного вияву емоції гніву можливо

Рис. 5.6. Слабкий або контрольований гнів

На відміну від мімічних проявів інших емоцій емоція гніву розпізнається лише за умови представленості міміки гніву в усіх трьох зонах обличчя. На рис. 5.7. представлені ознаки міміки гніву лише у зоні «чоло-брови» на фоні спокійного стану двох інших зон, і це унеможлиблює ідентифікацію цього виразу як прояву гніву.

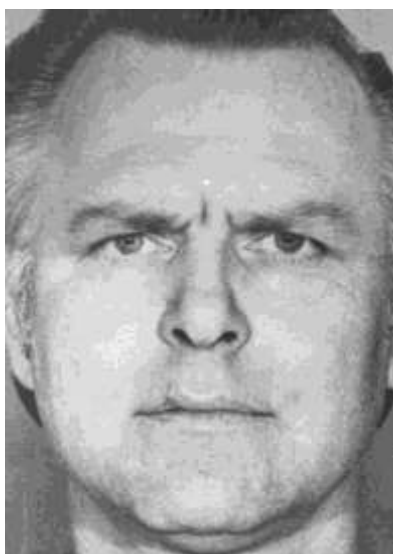

Рис. 5.7. Ознаки міміки гніву представлені лише у зоні «чоло-брови» на фоні спокійного стану двох інших зон

Експресія, зображена на рис. 5.7. сприймається неоднозначно і може мати будь-яке із наступних значень:

- людина розгнівана, але намагається контролювати свій гнів або приховати його;
- людина трохи роздратована (невдоволена) або тільки починає гніватись;
- людина серйозно налаштована;
- людина сконцентрована на чомусь, що потребує уваги (мімічний вияв напруженої уваги);
- якщо цей вираз короткотривалий (менше секунди), то він може бути так званим «розмовним підсилювачем», тобто виникає тоді, коли треба щось підкреслили

у мовленому.

«Формула» мімічного виразу *здивування* містить опис таких мімічних проявів:

- брови округлені та високо підняті;
- шкіра під бровами натягнута;
- горизонтальні зморшки перетинають усе чоло;
- повіки розкриті: верхні - підняті, нижні - опущені так, що над радужкою (а часто і під нею) видно склеру (білкову оболонку ока);
- напруги або натяжіння в області рота немає, щелепа опущена, рот розкритий, губи та зуби роз'єднані.

-

Рис. 5.8. Повна експресія здивування

Міміку здивування легко імітувати, але ознакою фальсифікації здивування може бути її тривалість: міміка щирого здивування утримується на обличчі менше секунди. Якщо вираз здивування триває довше, це ознака удаваного здивування. Якщо ознаки здивування представлені лише у верхній частині обличчя (зоні «чоло-брови») на фоні спокійного стану двох інших зон, то такий вираз - «емблема» здивування (коли мімічний вираз використовується в якості символічного позначення переживання, у даному випадку цей вираз символізує сумнів або питання). Якщо цей вираз триває кілька секунд, він може бути «розмовним підсилювачем».

Рис. 5.10. «Емблема» здивування (зліва - нейтральний вираз обличчя)

Міміка *страху* описується так:

- брови зведені та трохи підняті;
- зморшки з'являються лише в центрі чола, а не перетинають усе чоло, як при здивуванні;
- верхні повіки піднімаються, оголюючи склеру, нижні повіки напружені і підняті;
- рот розкритий, губи напружені і розтягнуті (злегка або сильно).

Рис. 5.11. Повна експресія страху

На рис. 5. 11 і рис. 5. 12 представлена повна експресія страху. Мімічні прояви страху на обличчі Патріції (в області рота) більше схожі на прояв здивування, ніж на обличчі Джона в силу анатомічних особливостей її обличчя. *Відраза* проявляється головним чином в нижній частині обличчя та області нижніх повік. Ознаки:

- верхня губа піднята;
- нижня губа: а) також піднята і висунута вгору у напрямку до верхньої губи; б) опущена і ледь випнута;
- ніс зморщений;
- щоки трохи підняті;
- під нижніми повіками утворюються зморшки, вони трохи підняті, але не напружені;
- брови опущені, через що верхні повіки також опущені.

Рис. 5.14. Повна експресія відрази

Радість також виражається нижньою частиною обличчя та областю нижніх повік:

- кутики рота розтягнуті в сторони і підняті;
- рот може бути закритий або відкритий, зуби можуть бути: а) оголені; б) не видні;
- від носа до зовнішніх кутів губ тягнуться зморшки - носо-губні складки;
- щоки підняті;
- під нижніми повіками утворюються зморшки, нижні повіки можуть бути трохи підняті, але не напружені;
- біля зовнішнього краю кутиків очей утворюються зморшки (“гусячі лапки”).

Рис. 5.16. Повна експресія радості

На рис. 5.16 представлена міміка радості помірної інтенсивності.

На рис. 5.18 представлена міміка більш інтенсивного переживання радості.

Міміка *печалі* (*горя, суму*) визначається наявністю таких ознак:

- внутрішні куточки брів підняті вгору;
- внаслідок підняття внутрішніх кутів брів шкіра під бровами набуває трикутної форми;
- внутрішні кути верхніх повік трохи підняті;
- кутики губ опущені або губи виглядають так, немаче вони тремтять (як перед плачем).

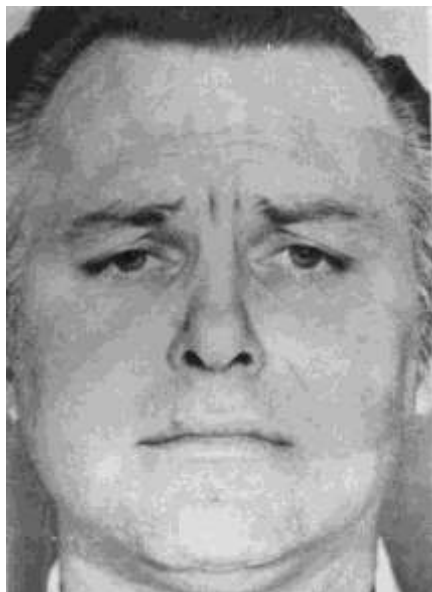

Рис. 5. 19. Повна експресія суму.

Інтенсивність переживання печалі може варіювати від стану пригніченості, смутку, похмурого стану духу до глибокої скорботи, горя. На рис. 5.19 і рис. 5.20 представлена повна експресія сильного переживання печалі.

Міміка *презирства* дуже проста: на фоні спокійного виразу обличчя має місце підняття одного з кутиків рота.

Рис. 5. 22. Повна експресія презирства

Вираз презирства на обличчі Патріції (рис. 5.22) трохи відрізняється від виразу презирства на обличчі Джона. На рис. 5.22 презирство виражено ледь помітним підняттям верхньої губи з однієї сторони.

Як вже було вказано, мімічні прояви цих семи універсальних емоцій можуть бути слабкими, ледве помітними або дуже яскравими - від залежності від інтенсивності переживання. Крім того, переживання можуть бути неоднозначними: можливі поєднання печалі і радості; страху і відрази; суму і гніву тощо. Вміння розпізнавати мімічні прояви основних емоцій дозволяє розпізнавати також змішані переживання. Вироблення такого (як і усіх інших) вмінь потребує тренування [3; 4; 6; 7].